

Türk Kültürü

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
YIL 48 YENİ SERİ CİLT III SAYI 2

2010/2

Ankara <Güz> 2010

ESRAR-I HİKMET
(16. Yüzyılda Yazılmış İbni Sina Maceraları)

Vahit TÜRK
Sakarya Üniversitesi

Özet: İnsanlığın yetiştirdiği büyük bilginlerden biri olan İbni Sina, yaptığı ilmi çalışmalarla dünya tıbbına çok büyük katkılar sağlamıştır. İbni Sina gibi insanların gerçekte hayatları yanında halk muhayyilesinin onlara yakıştırdıkları ikinci bir hayatları olur. İncelememize konu olan eser, İbni Sina'nın Anadolu Türklerinin hayalindeki hayatını anlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbni Sina, 16. yüzyıl, Anadolu Türklüğü, deyimler, anlam değişmeleri.

The Mystery of Wisdom (Ibn Sina's Adventures Written in the 16th Century)

Abstract: Ibn Sina, one of the great scientists grown up in the history of the world contributed much to medicine. People like Ibn Sina are belived to have secondary lives that befit their dignity in the imagination of other people in addition to their real lives. The work under investigation recounts Ibn Sina's life in the eyes of Anatolian Turks.

Keywords: Ibn Sina, 16th Century, Anatolian Turks, Idioms, Semantic changes.

Doğu Türk edebiyatında İbni Sina; tıpkı Ahmet Yesevî, Farabî, Nasrettin Hoca, Ali şir Neva'î vb. genel Türk fikir ve kültür hayatının büyük şahsiyetleri gibi adı etrafında anlatılar oluşarak bir nevi efsaneleşmiş, hikmetleri ağızdan ağza söylenegelmiştir. Ağızdan ağza nakil, zaman içerisinde bu şahsiyetlerin gerçekte hayatlarından oldukça farklı başka bir hayatlarının oluşmasına yol açmıştır. Halk muhayyilesinde oluşan bu hayatın çarpıcı örneklerinden birini İbni Sina'da görmekteyiz. Doğu Türk ağız ve yazılı edebiyatındaki İbni Sina anlatmaları zamanla batya da ulaşmış ve Osmanlı edebiyatında da İbni Sina'nın halk muhayyilesindeki maceralarını konu alan eserler yazılmıştır.

İncelememize konu olan eserden ilk bahseden Ahmet Ateş olmuştur: "Anadolu'da İbn Sina'nın hayatının –daha doğrusu halkın tasavvurunda ona isnad edilen maceraların- bir halk hikayesi şeklinde anlatıldığının ilk deliline h. X. (m. XVI.) asrın sonlarında rastlıyoruz. O zaman, Derviş Hasan Medhî adlı biri, duyduğu Ebû Ali İbn Sina hikayelerini toplamış ve bir kitap haline getirerek, h. 982-1003 (m.1574-1595) yılları arasında hüküm sürmüş olan Osmanlı hükümdarı Sultan III. Murad'a takdim etmiştir. Bu eserin elimizde hiçbir nüshası yoktur (Ateş-1954). Ahmet Ateş bu yazısında Derviş Hasan Medhî'nin eserinin bulunmadığını belirttikten sonra h. 1038 (m. 1629)'da Seyyid Ziyaeddin Yahya tarafından yazılan Gencine-i Hikmet adlı İbni Sina'ya atfedilen maceraları anlatan başka bir eseri tanıtır. Aynı alim bir yıl sonra yazdığı ikinci bir yazıyla Derviş Hasan Medhî'nin

yazdığı ve adı Esrar-ı Hikmet olan eserin bir nüshasını İstanbul Üniversite Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtir ve nüshayı tanıtır (Ateş-1955). Aynı konuda bir başka yazı Cahit Öztelli'ye aittir. Öztelli yazısında Derviş Hasan Medhî'nin ve Kadı Seyyid Ziyaeddin Yahya'nın eserlerinden bahseder ve örnek paragraflar aktararak onları tanıtır. Ayrıca Öztelli Derviş Hasan Medhî'nin eseri ile ilgili olarak Osmanlı Müellifleri adlı eserde bilgi olduğundan bahseder, ancak bu eserin belirtilen sayfasında konuyla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır (Öztelli-1969).

Elimizde yukarıda anılan yazılarda belirtilen nüshaların dışında 2 nüsha vardır. Eserin henüz ulaşamadığımız bir nüshası da kayıtlara göre Saraybosna'da Gazi Hüseyin Paşa Kütüphanesi'ndedir. Elimizdeki nüshalardan incelememize konu olan 06 Mil Yz A 8125 arşiv numarasıyla kayıtlı nüsha h. 1000 (m. 1591) tarihinde III. Murat'a sunulmak üzere hazırlanmıştır. İçerisinde istinsahına dair bir tarih olmayan bu nüsha, hem elimizdeki ikinci nüshaya, hem de Ahmet Ateş'in bahsettiği diğer nüshalara göre daha tertiplidir ve içinde başka bir eser ya da konu yoktur, yalnızca İbni Sina'ya atfedilen maceralar anlatılmıştır. Belki de mevcutlar içerisindeki en eski nüsha budur. Muhtemelen diğer nüshalar bu nüshadan ya da buna yakın bir nüshadan kopya edilmiştir. Elimizdeki ikinci nüsha, muhtasar bir nüshadır ve birinci nüshada bulunan bir kısım olaylar bu nüshada yer almamıştır. Bu nüsha da 06 Mil Yz A 705 arşiv numarasıyla Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

Eserin yazarı, yukarıda belirtildiği gibi, Derviş Hasan Medhî'dir. Manzum olan ilk üç varakta Medhî adı iki beyitte geçmekte, daha sonra Mehdî-i kıssa-perdaz biçiminde tekrar görülmektedir.

Gel imdi ahir it Medhî kelamı

Resul-i Hakka irgür bu peyamı

.....

Ko sımşun şişe-i dil yar elinden

Safamız Medhiya dildar elinden

Başlangıç kısmı manzum olduğu için olsa gerek eser, kütüphane kayıtlarına manzum olarak işlenmiş, ancak çok az manzum kısmı olan mensur bir eserdir. Yazar da eserini manzum ve mensur olarak yazdığını belirtmektedir, ancak belirtildiği üzere manzum kısım, eserin başında ve sonunda birkaç varaktır.

Eserin giriş kısmı diyebileceğimiz 45 beyitten sonra "der medh-i sultan murad han" başlığı altında 10 beyit, "sebeb-i te'lif-i kitab" başlığı altında da 20 beyit vardır. Manzum sebeb-i te'liften sonra nesir olan ve hikayeyi tanıtan, hikayenin sunulduğu makamın hikayeyi kabulünü dileyen bir dua kısmı, daha sonra da "ebu ali sinanın alem-i ervahtan ecsama gelmesini ve ne mikdar zamanda tahsil-i ulum kılmasını..." cümlesiyle İbni Sina hakkında bilgi verilen bir bölüm gelmektedir. Bu bölümden sonra Öztelli'nin yukarıda belirtilen yazısında hikayenin başlangıç

bölümü olarak gösterdiği bölüm ile küçük farklılıklar gösteren ve “raviyan-ı şeker-güftar ve nakılan-ı gevher-nisar üslub-ı mergub-ıla...” ifadesiyle başlayan bölüm yer almaktadır. Bu bölümde ayrıca pek çok klasik eserde bulunan ve dünya telakkisi olarak adlandırabileceğimiz bir kısım da bulunmaktadır.

İbni Sina'nın benzerinin Hz. Davut zamanında yaşamış olan Fisagores olduğundan bahsedilmiş ve doğumu ve ölümü hakkında bilgi verilmiştir. “Bab-ı evvel zaman-ı seyahatimizde dervişlik aleminde bazı fuzala-yı zeviyü'l-itibar ve ukala-yı alî mikdarın meclis-i şerif-i şeref-bahşlarına dahil olup anlardan işitdiğimiz hikayetlerdür ki tertib üzere derc olunmuşdur.” cümlesiyle de eserin nasıl yazıldığı açıklanmıştır. Eserin tertibi de şöyle belirtilmiştir: “Evvelki babda ilm-i tubda ne telif itdüğünü ve tarik-ı meşayıha ne vechile salık olduğunı ve kankı padişah asrında geldiğini ve ne vilayetden zuhur itdüğünü ve kankı padişaha mukarin olduğunı ve ne kadar zaman hıdmet itdüğünü ala kadri'l-imkan beyan eyledim. İkinci bab karındaşı ebu'l-haris ile varup magrib'de ilm-i simyayı ne tarik-ıla getürdüğünü ve biraderi ebu'l-harisi gafilen bir civan helva-fürüşün sebebi ile kendü elinde helak olduğunı ve kitab evahirinde kendünün vefatı tarıkını ala kadri't-taka halden kale getürdüm.”

Bu girişten sonra İbni Sina'nın Fazl Isfahani ile birlikte Kabus Şah tarafından Gazneli Mahmut'a gönderilmesi, yol arkadaşıyla tutuştukları bahis sonucu arkadaşının ölümü ve İbni Sina'nın üzüntüsünden terk-i diyar edişi anlatıldıktan sonra “agaz-ı dasitan” başlığıyla asıl hikayeye girilir. Burada da öncelikle İbni Sina ile kardeşi Ebu'l-Haris'in doğumlarından ve yetiştirmelerinden söz edilir. İki kardeşin memleketlerinden ayrılışları şöyle anlatılır: “Lakin bu iki sahib-hünerin dirhem ve dinardan bu kadar marifet ile destleri tehi idi hatta bunların fakr u fakaları hazerden efun ve bî-diremlikten cigerleri pür-hun olmagın kendülerini dervişane şallar ve seyyahane libaslar içinde müstagrak idüp ahir terk-i vatan eylediler.” Bu şekilde memleketlerinden ayrılan iki kardeş Magrib ülkesindeki Şehr-i Tun'a (Tunus) giderler. Orada yılda bir kere ve bir günlüğüne kapısı açılan bir mağarada pek çok kitap olduğunu öğrenirler ve kendilerini bir yıl süreyle idare edecek haplar hazırlayarak mağaraya girerler, bir yıl boyunca oradaki kitapları okurlar ve ilm-i simyayı tam olarak öğrenirler. Mağaradan çıktıklarında cadı oldukları gerekçesiyle yakalanırlar ve öldürülecekleri anda efsun okuyarak Ebu'l-Haris Bağdat'a, İbni Sina da Mısır'a kaçar.

Mısır'da tekrar yolları kesişen iki kardeş, bir olayda birbirinin rakibi durumuna düşerler ve birbirlerine çeşitli hünerler gösterdikten sonra İbni Sina istemeden kardeşinin ölümüne sebep olur. Bu duruma çok üzülen İbni Sina tekrar Buhara'ya döner. Burada yaşanan bazı maceralardan sonra Hemedan'a giden Ebu Ali, burada Şeyh Abdussamet Hemedani'ye intisap eder ve erbainler çıkarır. Öleceğini anladığında da yedi ayrı ilaç yapar ve yedi ayrı şişeye koyup öğrencisi Calinus'a, öldükten sonra her kırk günde bir şişeyi vücuduna dökmesini isteyerek, verir.

Calinus, altı şişeyi döktükten sonra hocasının tekrar dirileceğini anlar ve kıskançlığından son şişeyi yere çalıp kırar.

Yukarıda olduğu gibi özetleyebileceğimiz eserde olayların yaşandığı coğrafyaya göz attığımızda karşımıza çıkan durum ve kullanılan yer adları şöyledir: Maceraların başlangıç coğrafyası doğal olarak kahramanların doğum yerleri olan merkezî Türkistan'dır. Maceraların geçtiği yerler ise; bugünkü Irak, Filistin, Mısır, Mağrip ülkeleri (Kuzey Afrika) ve İran'dır. Eserde geçen yer adları baştan sona doğru şunlardır: Hemedan, Tekiz, Hint, Sint, Gazne, Esterabat, Mazenderan, Semerkant, Buhara, Hita, Hoten, Kirman, Efşene, Şehr-i Tun, Tunus, Çah-ı Babil, Bağdat, Vilayet-i Mısır, Saba, Rum, Filistin, Nil ve Takyanusiya. Bu yer adları, devrin İslam coğrafyasının büyük bir kısmını içine almaktadır. Hemen tamamı gerçek olan yer adlarından bir kısmı da devir İslam ülkelerine komşu ülkelerdir.

Eserdeki kişi adları da bir çeşitlilik arzeder. Kişiler arasında dini ve tarihi şahsiyetlere yer verildiği gibi insanlık tarihi için çok önemli olan tabip ve filozofların adları da anılmıştır. Eserdeki kişi adları şunlardır: Şeyh Abdussamet Hemedani, Aristo, Dara, Rüstem, İskender, Davut peygamber, Fisagores, Süleyman peygamber, Hz. Muhammet Mustafa, Sultan Mahmut Gaznevi, Mikayil İbni Selçuk, Ebu Ali Sina, Ebu'l-Haris, Kabus Şah, Fazl Isfahani, Bayezid Bistami, Lokman, Eflatun, Bukrat (Hipokrat), İskender-i Kübra, Şeyh Necdi, Melik Tübbâ, Sultan Murat, Çöllü Melik, Takyanus, Nuşirevan, Hz. İsa, Hz. Eyyüp, Hz. Yusuf, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Haydar, Sokrat, Calut, Dahhak, Calinus Hakim, Belhî Dede.

Eserde yer alan isimlerin bir kısmı dinî sebeplerle anılmış, bir kısmı tarihî sebeplerle, bir kısmı da doğrudan hikâyelerin şahıs kadrosudur. Eski Yunan'a ait tabip ve filozoflar ise İbni Sina ile meslekî ilişkiden dolayı eserde yer bulmuşlardır.

Eserin üslubu, doğal olarak yazıldığı devrin hikâye üslubuna uygundur ve yazar, karşısındaki kişilere olayları anlatıyormuş havasındadır. Olay geçişlerinde bu üslup daha da belirginleşir: "Bu fasılda Ebu'l-Hâris'in sergüzeşti ve seyr-i kûh u deşti beyân olunur ve badehu birâderi Ebû Ali Sinâ'nun bâz-geşti ayan olunur...", "Ebu'l-Hâris masâlihi bertaraf oldu, bizim kıssa nigâr-ı âleme geldi.", "... Ko imdi bunlar gitsün. Bizüm hikâyetimiz öte cânibde nigârün peder ve mâderine geldi.", "Ko imdi Ebû Ali'nin macerası bu arada tursun. Bizüm kıssamız Mısır sultanına geldi.", "Çün Ebu'l-Hâris divanda şah huzurunda bu remilin ahkâmı ile tahayyül eylesün. Bizüm kıssamız Ebû Ali Sinâ'ya geldi." Eserdeki olay geçişlerinin hemen hepsinde benzer cümleleri görmek mümkündür.

Eserde bir üslup özelliği olarak değerlendirilebilecek bol miktarda konuşma cümlesi yer almaktadır. Bu cümlelerden bir kısmında kişilerin kendi kendilerine konuşmaları, daha doğrusu düşünceleri yansıtıldığı gibi, bir kısmında karşılıklı konuşma ve bazısında da bir hitâbe söz konusudur: "Ebû Ali Sinâ ... kendü kendüye eyitti: -Halka bundan eyü ibret-nümâ olmaz. diyüp...", "Baş çıkarıp

eyitdi: -Kişiler siz bizi sâhir kıyâs eyleyüp nâ-hak yere helâk etmek dilediñiz. Biz sâhir degülüz, tâlib-i marifetüz, la'net sâhire...." "Hâce eyitdi: -Bu katırı bize satun bahâsıyla, didi. Ebû Ali Sinâ eyitdi: -Vallâhi satardum ammâ gâyet bahâlidir, siz almazsınız, didi. Hâce eyitdi: -Her niçeye olursa alurum, didi."

Eserde bir başka dikkat çekici nokta da oldukça fazla atalar sözü, deyim ve kalıp ifade kullanılmış olmasıdır. Bu durum da eserin halkın günlük konuşma diliyle yazılmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu ifadelerden bir kısmı: Ağlamakdan gözden çıkmak (Ağlayıp gözden olmak), Akli başından gitmek, Aklin aldırmaq, Alay bağlamak (Savaş düzeni almak), Ale'r-re's ve'l-ayn demek (Başım gözüm üstüne demek), Alem etmek, Alet işler er ögünür, Aşıka Bağdat irak degül, Ateş-i mahs olmak, Ayagina yüz sürmek, Aybını yüzüne urmak, Azâim okumak (Afetlere ve hastalıklara şifalı olması için dua okumak veya tılsım yapmak), Agzından ve burnundan kan tüfek gibi atlamak, Bağrı başlu gözi yaşlu olmak, Barmagını ısırmaq, Baş halâs kılmak, Baş koymak, Baş koyup gitmek, Başdan çıka yazmak (Ölmeye ramak kalmak), Başdan çıkmak (Ölmek), Başı şart olmak (Başını vermeyi kabul etmek), Başlu başlarına büyümek, Be-ser ü çeşm demek (Baş göz üste demek), Bin cân u dil ile (nigârün) meftûnı olmak, Bir ugurdan gülüşmek, Bir yasduga baş komak, Birbirine arka yardım olmak, Biri birlerine dem ve lahm olmak (Birbirine çok yakın olmak), (Bir şeye) yüzü olmamak, Birimizin burnı kanamasun demek, Birine yanıp yakılmak, (Birine) el yetürmek, (Birini) oguldan çıkarmak (oğulsuz bırakmak), (Birinin) peymânesi tolmaq (vâdesi yetmek), (Biriyle) yek-dil olmak, Boynı baglu olmak, Câm-ı memâtı nûş kılmak (Ölmek), Can başına sıçramak, Cân u başum üstüne, Canına minnet bilmek, Cismi hilâle dönme, Cümleden dâmen-keşide olmak, Çerâğı bir âsitânedan yakmaq (Aynı üstat elinde yetişmek), Da'vâ-yı merd etmek, Dehân-ı ejdehâya salmaq, Dest-ber bâlâ-yı destdür (el elden üstündür), Dest dirâzlık kılmak, Dil derdine em ve ciger zahmına merhem fikrin eylemek, Dil ü cân murgını (ol gözi şahbâza) şikâr itdürmek, Dünya şahlarından el yumak, etek silmek, Eden bulur inleyen ölür, El sunmak (El uzatmak), Ele getürmek (Ele geçirmek), Eli baglu cigeri taglu olmak, Eli yedeklü, beli tirkeşlü, ardı köçeklü, başı tellü asker, Engüşt ber-dehân etmek, Entügin yitirmiş aslana dönme, Er erden hüner görmeyince baş eğmez, Etrafına aları aları bakmaq (Şaşkın şaşkın bakmaq), Felegin tokuz kat çenberinden geçmek, Fende eli olmak, Cân u baş yoluna fedâ olmak, Gitmege bel bağlamak, Göçer evlü Arap magarasına dönme, Gönlin ugrılamak, Gönül alçaklığı kılmak, Hâk ile yeksân eylemek, Halkun dilinde vird-i zebân olmak, Hayret bahrına talmak, Hemân maksudumuz sizünle birlige bitüp dem ü lahm olmakdur, Hevâsına tâbi olmak, Hüsnü bağından şeftâlûkârlık kılmak (Öpüp koklamak), İrzını pâyâmâl eylemek (Rezil rüsvay etmek), İlerüden girüden musahabet etmek, İllerde dâsitân olmak, İnân u ihtiyârı elden varmaq, İş başa varmaq, Kalbi seng-i siyâhdan berk olmak, Kan yalamış köpeğe dönme, Kanı boynuna olmak, Kanı kaynamak, Kanına girmek, Kanını yerde komak, Karanuda karınca görmek, Karınca kaderince, Kazdığı kuyuya düşmek, Kec nazar kılmak (yan gözle bakmaq), Kem benden kerem sende, Kendüyi cem etmek,

Keşti-i vücûdını sâhil-i selâmete ırgürmek, Kızını helallige vermek, Kol baş üzere koyup rıza göstermek, Kolu yasduk saçı yorgan olmak (Tehlikeden kurtulmak), Kûşe-i çeşm ile temâşâ etmek, Küfrân-ı ni'me olmak, La'l-i leb şarâbından içmek, Mısır sultanlığın virürse aynuma degüldür, Mizân-ı akla urmak, Ne bulduk ne yavı kılduk (Ne bulduk ne yitirdik), Ol kapuyı bend etmek (konuyu açmamak), Ölmek var ayrılmak yok, Özi göyünmek, Rûzgârdan kâm almak, Rûzgârun acısın ve tatlusın bile görmek, Sıla etmek, Söze kulak tutmak, Şâd-kâmlık el vermek, Şerbet-i mevti nûş eylemek, Tecrübe kapısı göge agmak, Topa tutulmuş maymuna dönmek, Ucuz satan tiz satar, Ugrultgun birini hazm idelüm birine kalsun didi, Uguru hayr olmak, Visâli bağınun meyvesinden dermek, Vücûdı sâhife-i âlemden hakk etmek, Vücudların adem diyârına göndermek, Yol iz bilmemek, Yüz yirde komak, Zehir yutmuşa dönmek... Buraya alınanlar eserde kullanılan deyimlerin bütünü değildir. Bir dili tam olarak bilmek demek, o dilin deyimlerini bilmek demektir. 16. yüzyılın bir eserinde kullanılan bu deyimlerin bir kısmı aynen bugün de yaşamakta ve kullanılmaktadır, ancak bazı deyimler bugün artık kullanımdan düşmüşler veya anlam değişikliği yaşamışlardır. Türkçenin deyimleriyle ilgili yapılacak çalışmalar için kıyıda köşede kalmış yazma eserlerin ne kadar önemli olduğu bu eserle bir kere daha görülmüştür. Deyimler, bir dilin kıvraklığını ve inceliklerini gösterdiği gibi, o dilin hayata dair ayrıntıları dile getirmekteki yeteneğini de ortaya koyarlar. Bu bakımdan dilin deyim dağarcığının tespiti son derece önemli ve gereklidir. Bu da ancak yazılı kaynakların tetkiki ve sözlü kaynakların değerlendirilmesiyle mümkündür.

16. yüzyıl sonlarına ait olan eserin dikkat çeken bir yönü de bazı kelimelerin bugüne göre anlam farklılıklarıyla kullanılmış olmasıdır. Bu anlam farklılıkları alıntı kelimelerde görüldüğü gibi Türkçe kelimelerde de karşımızda çıkmaktadır. Eserden aldığımız örnek cümlelerde bunların bir kısmını göstermeye çalışalım: Ugur kelimesinin Türkçe Sözlük'teki anlamı 1. Bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı. 2. Bu nitelikte olduğuna inanılan şey. 3. Meymenet, kadem. Ancak eserde, şu birkaç cümlede görüldüğü üzere farklı anlamlarda kullanılmıştır: Ugurun hayr olsun (11B/15), ... bu defa civana bir ugrudan hayret galebe itdi (44A/12), ... bir kelâm söylemedi ugruna togrı aldı yöriyü virdi (53A/1), cümlesi bir ugrudan kahkaha ile gülüşdiler (102A/70). Kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki durumunu etraflıca değerlendiren ve sonuç olarak ugru ~ çıgır ~ tıkrı denklüğünü ortaya koyan Hatice Şirin yazısında kelimenin farklı zamanlarda ve farklı coğrafyalarda kazandığı değişik anlamları da belirtmiştir (Şirin - 2004). Kelimenin yukarıdaki örnek cümlelerin birincisiyle üçüncüsünde "yol" anlamı açık görülmekte, ikinci cümlede "yön", son cümlede ise "hep birlikte" anlamları öne çıkmaktadır.

Anlamak fiilinin aynı cümlede farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir: "Ey kişi, ne yavuz ilmüne magrûr ve kendüne mu'tekıdsın yoksa sende olan ilm bizde

yok mı anlarsın ammâ anlarım ki ben gördüğüm ilmi sen görmemiş olarsın” (12A/4) Cümledeki ilk anla- fiili “sanmak, düşünmek”, ikincisi ise bugünkü anlamda kullanılmıştır. İşaret, belirti, sınır anlamlarına gelen aḡ kelimesinden türetilen anla-fiilinin tarihî macerası henüz tam olarak araştırılmamıştır, ancak çağdaş bazı lehçelerde de “düşünmek” fiiliyle nöbetleştiği bilinmektedir.

İstemek fiili, pek çok tarihî metinde karşılaşılan “aramak, peşinden gitmek” anlamı yanında bugünkü “talep etmek” anlamıyla da metinde kullanılmıştır: iz+de-> iste- gelişmesiyle oluşan fiil, şu iki cümlede iz kelimesine getirilen fiil yapım ekinin kattığı anlamla “... tabiatları bu vilayetin seyr-i bağ ve gül-geşt-i sünbül-zârın isteyüp iki birâderler güzâr itdiler” (17B/7), “Ebû Ali’i istediler bulamadılar” (132A/9) kullanılmış, “kalkun sizi pâdişah ister turman gidelüm” (58B/7) cümlesinde de bugünkü anlam ile kullanılmıştır. Buradan anlaşılacak olan bu kelime uzun süre bu iki anlamı birlikte taşımış, izle- fiili kelimenin ilk anlamını üstlendikten sonra fiil yalnızca sonraki anlamla kullanılır duruma gelmiştir.

İ- fiili pek çok tarihî Anadolu metninde olduğu gibi inceleme konusu eserde de diğer gramatik ve anlam yüklerinin yanında “olmak” anlamıyla da kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde “olmak” anlamını “ermek, ergin, ergen” gibi fiilin aslı biçimini devam ettiren kelimelerde yaşatan fiilin i- biçimi “Ne idüğü belirsiz” kalıp sözünün haricinde “olmak” anlamıyla kullanılmamaktadır. “Ebu’l-Haris kim idüğün ve ne mertebe ma’rifete mâlik idüğün bilüp...” (30A/15) cümlesinde yukarıda belirtilen anlamla kullanılmıştır.

Hem gramatik görevle, hem de bir sözlük unsuru olarak kullanılan bir kelime de “tur-” fiilidir. Gramatik görevle cevherî fiil olarak kullanılan ve Eski Türkçede yer yer er- fiiliyle nöbetleşen fiil, Türkçenin yazılı tarihi boyunca anlam ögesi olarak da varlığını sürdürmüştür. Gramer unsuru olarak varlık bildiren ve isim cümlelerinin yüklemine oluşturan “tur-” fiili isimlerin bildirme çekimini oluşturmanın yanında fiil çekim eklerinin arkasına getirilerek kesinlik ya da ihtimal anlamı ile kullanılmaktadır. Tarihî metinlerde anlam ögesi olarak “ayağa kalkmak” yanında “olmak, bir yerde bulunmak, sabit olmak” anlamlarıyla kullanılmıştır. Kelimenin eserde bugünkü anlamından farklı anlamla kullanıldığı bir örnek şöyledir: “sâir vüzerâ ve ulemâ ayaga turup...”

Eserde “ancak” kelimesinin bugünkü anlamıyla ilgisiz bir anlamla kullanıldığı görülmektedir. Bu kelime Türkçe Sözlük’te 1. “Yalnız, sadece” gibi sınırlama anlatır. 2. “Olsa olsa”, “en çok”, “daha çok”, “güçlülük” gibi bir şeyin daha çoğunun, ilerisinin olmadığını gösterir. 3. “Lakin”, “ama”, “yalnız” gibi bir düşünceye karşı ikinci bir düşünceyi anlatır. 4. “En erken” anlamlarıyla karşılanmıştır. Şu cümlelerde bu sıralanan anlamlardan farklı bir anlam rengi dikkat çeker. “Bu hammâm-ı hikmet-âsâr bu diyârda kaçan yapıldı? Dahı yeni ancak didi, içlerinden birisi.” (45A/1) “Bu kimse fenninde mâhir ancak diyüp eline usturlâb aldı.” (58A/11), “Rûzgârın size incinmesi var ancak didiler.” (99B/7), “Korkaram ki

güş itdükdən sonra divâne olmuş ancak diyü bu câriyenize itâb buyurasız didi.” (102A/1), “Katır susuz ancak diyüp katrun uyanın alup suyu gösterdi.” (123B/3). Bu cümlelerden anlaşılacağı üzere ancak kelimesi “muhakkak” anlamıyla kesinlik bildirirken, “olmalı, belki” anlamıyla da ihtimal ifade etmektedir. Bu anlamlar bize isimlere geldiğinde bildirme, çekimli fiillerle kullanıldığında da “kuvvetlendirme” veya “ihtimal” bildiren +dIr ekini hatırlatmaktadır.

Eserde bir örneği olan ve Batı Türkçesinde pek rastlanmayan, ancak Doğu Türkçesinde sık kullanılan bir kelime de “yak”tır. “Haşre dek yak çıracınız olalum.” (39A/10) cümlesinde geçen kelimenin “yakın” anlamıyla kullanıldığı açıktır.

“Niçe zaman bahr-ı hayrete taldı, gördi ki yeri ile birisinden hareket yokdur. Turarak gözin öğretti.” (92A/2). Bu cümlelerde kullanılan öğret- fiili de bugünkü anlamıyla değil, “alıştırmak” anlamıyla kullanılmıştır. Bu fiilin tarihî macerası bir başka çalışmada etraflıca incelenmişti (Türk 2006). Bu cümle bize fiilin 16. yüzyılda da “alıştırmak” anlamını devam ettirdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Tuyul- fiilinin “ne olduğu anlaşılacak” anlamıyla kullanılmasının da eserde bir örneğine rastlanır: “cemi fiilün sihrledür, şimdi sihrün bâtlı oldu, tuyuldun.”

Bazı alıntı kelimelerin de bugüne göre farklı anlamlarla kullanıldığı görülmektedir. Bilhassa “kıyas” kelimesinin farklı kullanılışı dikkat çekecek ölçüdedir: “Şâha i'lâm kılıcık şâhda bunları tahkik ol zikr olman câzûları kıyâs eyleyüp nâ-hak yere helâk etmek dilediniz.” (23A/11), “Veziri kara Arap şeklinde gördi, kaçkun kul kıyâs itdi.” (66A/5). “Yoksa beni latife mi ider kıyâs ider.” (75A/4). Eserde bunlara benzer pek çok cümlede kullanılan kıyas et/eyle- yapıları açıkça “sanmak, düşünmek” anlamlarıyla kullanılmış, karşılaştırma anlamı hissedilmez olmuştur. Bir başka alıntı kelime olan asıl da “gibi” anlamıyla sıkça kullanılmıştır: “Sen asıl kara yüzlü, ziyan sûretlü vezir mi olur.” (66B/1), “Bu asıl iftirâ etmek sana düşmez.” (85A/1), “Bu güli viren ne asıl adamdur bakmadı.” (96B/6). Son cümlede “nasıl” birleşiminin ayrı biçimi de görülmektedir.

SÖNÜÇ

İnceleme konusu olan eser, tarihî bir şahsiyetin gerçek hayatının dışında halk muhayyilesinin o kişiye yakıştırdığı maceraları konu edinen ve o kişinin yaşadığı zamandan yaklaşık 600 yıl sonra kaleme alınmış bir eserdir. Eserde anlatılan maceraların coğrafyası Orta Türkistan, Bağdat, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika coğrafyasıdır. Maceraların kişi kadrosunun hemen tamamı gerçek tarihî şahsiyetlerdir. Eserde masalsı unsurlar olmakla beraber maceraların gerçek bir coğrafyada geçmesi ve gerçek kişilere dayandırılması esere fantastik bir roman havası vermiştir.

ESRAR-I HİKMET

Dil yönüyle esere bakıldığında şunlar söylenebilir: Devrin diğer edebî eserlerinde rastlanan ağıdalı dil, bu eserde kullanılmamış, halka hitap eden bir hikâye dili tercih edilmiştir. Bu dil tercihindendir dolayı eserde bol miktarda deyim kullanılmıştır. Eserin, Türkçenin anlam tarihi araştırmaları için malzeme sunacak özelliklere sahip olduğu da belirtilmelidir.

Kaynaklar

- ATEŞ, Ahmet, (1954), "Türk Halk Hikayelerinde İbn Sîna", *Türkiyat Mecmuası*, cilt 11, İstanbul.
- ATEŞ, Ahmet, (1955), "Türk Halk Hikayelerinde İbn Sîna", *Türkiyat Mecmuası*, cilt 12, İstanbul.
- ÖZTELLİ, Cahit, (1969), "Halk Hikayelerinde İbni Sîna", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1968, Ankara.
- ŞİRİN, Hatice, (2004), "Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözlere: Uğur, Çığır, Tıkır", V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-26 Eylül 2004*, Ankara.
- TÜRK, Vahit, (2006), "Türkçede Ö-, Ög, Örgen-, Öğret- Kelimeleri", *Türkiyat Araştırmaları*, sayı 4, Bahar: 5-15.